

DİLÇİLİK

Şaban Şabanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏSİT FORMALI KÖMƏKÇİ SÖZÜN QEYRİ-BƏSİT VƏ FUNKSIONAL NİTQ QRAMMATİKASI

Açar sözlər: *funksional nitq qrammatikası, dil duyumu, nitq sferası, canlı nitq, pragmatik yanaşma*

Keywords: *functional speech grammar, acquisition of language, speech sphere, live speech, pragmatic approach*

Ключевые слова: *функциональная речевая грамматика, восприятие языка, сфера речи, живая речь, прагматический подход*

Hər hansı bir dilin xarici dil kimi öyrədilib öyrənilməsindəki çətinlik və ya asanlıq təkcə bu dilin təbiətindən irəli gələn anlayış deyil. Dilin çətinliyi və ya asanlığını yalnız bu dil üçün səciyyəviliyi və ya ona qohum, qeyri-qohum dillərlə universallığı ilə də bağlamaq hadisəyə bir tərəfli münasibət olardı. Konkret olaraq alman dilinin Azərbaycan dilli auditoriyada uğurlu tədrisi üçün dildaxili faktorlarla yanaşı dil öyrədənin səriştəliliyi, uyğun metod və üsullar, dərslik və dərs vəsaitləri seçilməsi, bu dili öyrənənlərin dil duyumu, ona müraciətin müvəqqəti maraq və ya məqsədyönlü fəaliyyət olması kimi həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlarla sıx əlaqəli prosesdir.

Alman dilinin tədris prosesində müşahidə edilən çətinliklərindən biri leksik vahidlərin əsas lüğəvi mənə və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərində deyil, bugünkü dərslik və dərs vəsaitlərində onların normativ qrammatikalara düşməyən mənələrindən daha çox canlı danışqda, nitqdə işləndikləri məqamlarla bağlı daha geniş çalarlar və situativ imkanlarla işlənməsindədir.

Təəssüf doğurucu haldır ki, günü bu gün də hər hansı bir xarici dilin tədrisi klassik ənənələrə əsaslanır. Yəni xarici dilin tədrisi əsasən qrammatika üzərində qurulur, buradan da sözlər müstəqil və qeyri-müstəqil deyə fərqləndirilir, öyrənmə yalnız müstəqil sözlər, onların leksik-qrammatik izahı normativ dil qayda-qanunları ilə aparılır. Beləliklə, əslində subyektiv çalarlığı ilə spesifik olan nitq qrammatikləşdirilir, normalar çərçivəsinə salınır, onun gerçək və öyrənilməsi olduqca zəruri olan subyektiv, canına şəxsin emosional və ekspressiv niyyətləri hopdurul-

muş nitq tədrisdən kənar qalır. Başqa sözlə, bizim tədrisə qoşduğumuz nitq parçaları canlı nitq deyil, normativ qrammatika əsasında konkret müəllif və ya müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuş, öyrədilməsi metodikası da onlar tərəfindən müəyyənləşdirilmiş süni “mətnlərdir”.

Alman dilindəki danışmaq üçün olduqca zəruri olan və hər bir almanın canlı nitqində işlənən, nitqdə leksik mənalı söz qədər vacib olan qeyri-müstəqil, bəsit (söz formaları olmayan) vahidlər haqqında ənənəvi qrammatika kitablarında və bu əsasda yazılan dərsliklərdə yaxşı halda səthi məlumat verilir, pis halda isə danışılır. Müasir metodika xarici dilin ixtisas və ya qeyri-ixtisas (seçim dil) fənn kimi tədrisini kommunikativ yönümlü, öyrədənə öyrəninə qarşılıqlı ünsiyyət formasında qurmağı tələb etdiyi halda və baxmayaraq ki, tədris materialımız (dərslik, dərs vəsaitləri, kompakt disk, video kasetləri və s.) canlı alman nitqindən seçmələrdir, çoxumuz bu dili yuxarıdakı metodik tələbə cavab səviyyəsində nitq kimi deyil, klassik ənənələrə sadıq qalaraq qrammatik qanun-qaydaları aparıcı edərək öyrədirik. Nitqi canlı edən, qeyri-müstəqil və formaca qeyri-bəsit olan sözlərin nitqə gətirdikləri subyektivliyi, emosiya və ekspressivliyi kənara ataraq, yenə də isim, feil, sifət və s. əsas nitq hissələrinin qrammatik formaları, leksik mənalı, sintaktik vəzifələrini öyrətməklə tədrisimizin məqsədini müəyyənləşdirə bilmirik. Bu bir tərəfdən bizim sovet dönmündəki xarici dil proqram və dərsliklər ilə işləmə vərdişlərimizdən, digər tərəfdən öyrədilən xarici dildən istifadənin bu gün hökm sürən mühit və formalarından irəli gəlir. Məsələ burasındadır ki, bakalavr səviyyəsində xarici dili öyrənlərin əksəriyyətinə, xüsusilə də onu seçmə dil kimi öyrənlərə canlı nitq nə üst qat tədrisdə (magistratura və ya doktoranturada) nə də gələcək iş karyeralarında gərək olmur. Yəni yazılı formada tərtib edilən magistratura və doktorantura imtahan materialı da sxematik formaları tərtib etmək əsasında qurulur. Əmək fəaliyyətində də xarici dil biliklərini anketlərə doldurmaq kifayət edir. Buradan da belə çıxır ki, dil öyrənin canlı nitqə, alman dilində alman kimi danışmağa, nitqində öz subyektivliyini ifadə etməyə ehtiyacı yoxdur. Zaman dəyişib, xarici dillərin tədrisi “təhsil sistemində dövlət siyasətinin tərkib hissəsi” anlayışı sərhədindən geniş hədəflərə istiqamətlənib. Dil yeni nəslin əmək karyerasının vacib elementinə çevrilib, onun yaşayış sferasını müəyyənləşdirmə statusunu alıb. Bir sözlə, xarici dillərin yeni hədəflərlə tədrisinə ehtiyacın müasirlik konturları yüzə-yüz yeniləşib. Danışmaq, həm də təcrübədən (dil daşıyıcıları arasında uzun müddət yaşamaqdan hasil olan şifahi nitq nəzərdə tutulur) deyil, bilavasitə tədris prosesi, dil biliklərinin auditoriyada mənimsədilməsi hesabına qazanan danışmaq bu konturların önündə durur. Çünki təcrübədə qazanan danışmaq nə qədər sürətli olsa da, lüğət baxımından bir o qədər kasıb, ədəbi dilin normativ qrammatikası baxımından bir o qədər də nöqsanlıdır. Ölkələr arasında əlaqələr genişlənilir, xaricdə təhsil imkanları artır, xarici dili bilənə həmin dilin daşıyıcıları ilə təması labüd olur. Bu hallarda o, bildiyi dilə yalnız normativ qrammatika və əsasən müstəqil sözlərdən ibarət leksika çərçivəsində yiyələndiyinə təəssüf hissi keçirir. Dil daşıyıcıları ilə birbaşa ünsiyyət onu məcbur edir ki, bu dili nitq vərdişləri və nitq etikətləri zəminində yenidən öyrənsin. Ona məlum olur ki, hər bir söz öz

subyektivliyini daxil olduğu sistem daxilində müəyyən qayda-qanunlarla deyil, hər cür sistemlilikdən çıxan nitq situasiyalarında gerçəkləşdirə bilər.

Bu gün tələbələrə alman dili (eləcə də digər əcnəbi dilləri) öyrətməyə təqdim edilən tədris materialının çoxunu internet vasitəsilə əldə olunan dialoq (müsa-hibə) xarakterli lakonik, həm də birbaşa canlı danışıqdan iqtibas edilən, normativ dil qrammatikası ilə deyil, qeyri-normativ nitq qrammatikası ilə müşayiət edilən mətnlərdir.

Ona görə də belə mətnlərin tədrisi də qeyri-normativ, systemsiz, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru didaktik prinsiplər deyil, tədris edəndən səriştə tələb edən, tədris mətnində subyekt faktorunun açılmasına xidmət edən, istər ayrı-ayrı sözlərin və ya cümlə strukturlarının öyrənəni yormaqla nəticələnən leksik-qrammatik izahı mövcud forma ilə onda ehtiva olunan məzmunun mənimsənilmə-sində mətn kommunikasiyasını müəllimlə tələbənin, tələbə ilə tələbənin birbaşa ünsiyyəti kimi formalaşdırıla bilən müasir işləmə metod və üsulları, bu üsulların tətbiqinə xidmət edən yeni texnologiya gərəkdir.

Bu gün müəllimin ixtiyarında almanın canlı danışıq əsasında tərtib edilən çoxlu miqdarda dərslik və dərs vəsaitləri, internet materialı vardır. Material müa-sir və canlı danışıq üzərində qurulduğu kimi, bu materialı öyrədən müəllim də öy-rətmə üsullarına müasircəsinə yanaşmalı, bütövlükdə alman dilini, bütün dil qram-matikasını məqsəd deyil, məqsədə çatmaq üçün vasitə etməklə bu dildə danışma-ğı, fikir ifadə etməyi fikrin ifadəsi ilə yanaşı danışanın məqsəd və niyyətini açmaq yollarını axtarmalıdır.

İndi də birbaşa məqalənin adına, qələmə alınmasının məqsədinə münasib bilinən, bugünkü canlı alman nitqində yüksək tezliklə işlənən, işlənmələri ilə öz bəsit formalarına heç də uyğun gəlməyən zəngin mənə çalarlarını, emosional-eks-pressiv funksionallıqlarını məhz fərdlərin nitqlərində reallaşdıran bir neçə kömək-çi sözlərin təqdimatına keçək: **denn, doch, und, selbst, sogar, nur, nun** kimi on-larla köməkçi nitq hissəsi adlandırdığımız sözlər bugünkü tədris materiallarında geninə, boluna işlədilir ki, bunlar az halda köməkçi söz vəzifəsində çıxış edirlər. Əksər işlənmələrdə bu sözlər nitq funksionallığı, danışanın fikrinə, fikrin konkret parçasına cürbəcür subyektiv münasibətlərini təzahür etdirirlər. Yəni pragmatiklik baxımından onlar cümlənin zəruri elementləri olub, fikrin canını təşkil edirlər. Can isə dahi Humboldun dediyi kimi, milli ruhdur və o, ruh isə ümumilikdə millət-in, konkret halda ayrı-ayrı fərdlərin nitqində yaşayır. Bu milli yaşam tərzini tək-cə müstəqil sözləri əlaqələndirilmək ilə deyil, həm də təsnifata əsasən köməkçi adlandırdığımız bəsit və formasız sözləri nitqdə işlətməklə də mümkündür. Alman dilini tədris edən müəllimlər, gəlin tələbələrə alman dilini öyrətməklə yanaşı, bu dildə ehtiva olunan alman ruhunu da onlara aşılayaq.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz həmin bəsit, formadan-formaya düşməyən sözlərin bizə normativ qrammatikalardan tanış olan mənaları ilə tədris prosesində istifadə etdiyimiz bədii, elmi, publisistik ədəbiyyatdan, qəzetlərdən, internetdən götürdüyümüz parçalarda funksional işlənmələrini müqayisə edək.

Alman dilindəki **mal** sözünü biz ən çox **dəfə** mənasında tanıyıb işlədirik və ya işlədilməsinin nümunələri ilə üzləşirik:

(**einmal** və ya **ein Mal, zum ersten Mal, zwei Mal zwei, wieviele Male** kimi hallarda **mal** zaman və miqdar anlayışlarını konkretləşdirir)

Ich sehe ihn zum **ersten Mal** – Onu ilk birinci dəfədir görürəm.

Jedes Mal, wenn wir treffen, erinnern wir uns an unsere Kindheit. – Hər dəfə rastlaşanda uşaqlığımızı yada salırıq.

Er war **mal** ein guter Sportler. – Vaxtı ilə o yaxşı idmançı olub.

Birinci və ikinci cümlələrdə Mal isim, üçüncü cümlədə isə **mal** zərfdir. İsim kimi o, bu və ya digər işin baş verdiyi zamanı ifadə edir.

Əmr şəklində olan feilə qoşularaq qüvvətləndirici ədat kimi işlənir.

Sag **mal**, bitte!- desənə!

Komm doch **mal** her!- Bura gəlsənə!

Sual cümləsindəki feildə kimdənsə nəyisə tələb etmək, istəməkdə nəzakətliyi qüvvətləndirmək məqsədilə

Gibst du mir bitte **mal** das Salz? – Duzu mənə verə bilərsinizmi?

Mehrmal, einmal, vielmal, nunmal ilə hadisənin baş vermə anı və ya bu anın təkrarlığını, nəyisə geri qaytarmağın, hansısa hadisənin qarşısını almağın qeyri-mümkünlüyü ifadə olunur.

*Gegen ihn hast du keine Chance- Er ist **nunmal** stärker als du. (Ona qarşı sənə heç bir şansın qalmayıb. O, bu dəfə səndən güclüdür)*

Mal vurma işarəsidir. *Vier **mal** vier macht sechzehn. (Dörd dəfə dörd on altıdır)*

İsim kimi işlədilən və böyük hərflə yazılan **Mal** ilə hansısa bir hadisənin baş verdiyi, başqasının və ya danışanın özünün nəsə etdiyi **anı** bildirilir:

das letzte Mal, als ich in Berlin ankam, war schon mein alter Bekannter nicht mehr am Leben. (Axırncı dəfə mən Berlinə gələndə artıq mənim köhnə dostum həyatda yox idi).

Das ist das dritte Mal, das ich in Berlin bin. (Bu üçüncü dəfədir ki, mən Berlində oluram).

Bu çaları ilə **Mal** başqa sözlərə qoşularaq sabit ifadələr əmələ gətirir:

von Mal zu mal, -dəfələrlə, lazım gələndə vaxtda, **mit einem Mal** (plötzlich) birdən, qəfildən, **über andere Mal**–başqa bir dəfə (immer wieder), das eine und ander Mal-bu və ya başqa bir dəfə.

Danışıqda nəzərə çatdırmaq istədiyi məqamları diqqətə çatdırmaq vasitəsi kimi almanların tez-tez müraciət etdiyi sözlərdən biri də **denn**-dir. **Denn** baş vermiş və ya baş verəcək hadisədən dinləyəni xəbərdar etmək, səbəbini onun nəzərinə çatdırmaq vasitəsi kimi işlədilir və cümlənin səbəb bildirən bağlayıcısına çevrilir. **Denn** əvvəlində durduğu cümlənin düzgün söz sıralanmasını şərtləndirir və onu səbəb əlaqəsi ilə başqa bir cümləyə qoşub tabesiz mürəkkəb cümlənin yaranmasına xidmət edir:

Sei vorsichtig, **denn** die Straße ist glatt. (ehtiyatlı ol, çünki yol sürüşkəndir).

Denn verilən sualın daha təbii və nəzakətli səslənməsi məqsədilə işlədilir. Bu halda o, danışanın xüsusilə diqqətə çatdırmaq istədiyi sözlə birlikdə (qarşısında və ya arxasında) xüsusi vurğu ilə deyilir, bununla da suala əlavə intonasiya yüklənir.

Was machst du denn da? (Bəs sən burada nə edirsən?)

Denn başqa bir məqamda, başqa bir çalarla sual xarakterli cümlədə işlədilir, bu məqam əsasən təəccüb və ya şübhə bildirir. **Denn** vurğusuz tələffüz edilsə də, belə hissələrin izharında danışanın təəccüb və şübhədə ısrarlı olduğuna xidmət edir.

Gehst du wirklich, hast du denn wieder keine Zeit mehr?

(Doğurdan gedirsən, deməli yenə vaxtın yoxdur?)

Başqa bir çalarla sual və ya nəqli cümlədə vurğusuz işlədilir, danışanın müraçət etdiyi şəxsin (tərəf-müqabilin) hərəkətinə iradını, dözümsüzlüyünü ifadə edir:

Was ist denn jetzt schon wieder los? Bəs indi nə oldu?

Was macht ihr dort denn so lange? Bəs orda bu qədər nə edirsiniz orda?

Danışanın tərəf-müqabili nədənsə imtina edir və ya nəyisə rədd edirsə, o, **denn-i** vurğulu işlətməklə bu imtinanın və ya rədd etmənin cavabını almaq niyyəti güdür.

-Die Elke ist kein Gartenbaum. - Yolka meyvə ağac deyil

-Was ist er denn?- Onda bəs nədir?

- ein Waldbaum!- Meşə ağacı

Ritorik suallarda **denn** işlətməklə sual verən dinləyənin razılığını gözləyir və ya ona ümid edir. Vurğusuz işlənsə belə **denn** –in bu işlənmə məqamında sual verənin razılıq və ya ümidə təkidli ehtiyacı var.

Wer soll denn diese Aufgabe lösen? (Axı kimsə bu problemi həll etməlidir ya yox?)

Denn baş üzvlərdən sonra gəlməklə danışanın öz tərəfi- müqabilinin etdiyi hərəkətdən və ya hərəkətsizliyindən narahatçılığını, narazılığını bildirir, təkidlə ondan lazımı fəaliyyət tələb edir.

Was machen Sie denn?! (Bəsdir) axı nə isə bir hərəkət edin!

Bu məqamda **denn** başqa bir qüvvətləndirici ədatla- **doch** ilə əvəzlənilə bilər. Fərq burdadır ki, **denn** sualla, **doch** isə cavabla təkidi qüvvətləndirir.

Tun Sie doch etwas! Axı hərəkətə gəlin! (Nə isə edin!)

Yeri gəlmişkən **doch** sözü də nitqdə çoxlu mətləblərə işarə məqsədilə işlədilir, danışanın özünə və özgələrinə olan neçə-neçə münasibətlərini izhar edir. Normativ qrammatikalarda **doch** haqqında üzdə olan izahat budur ki, inkar məzmunlu sorğuya həmin sorğunun əksi kimi səslənən cümlə **doch** ilə başlanır. **Doch** belə cümlədə “yox”, “xeyr”, “əksinə” mənaları ilə müstəqil söz kimi çıxış edir, məzmunu ilə ifadə etdiyi təsdiqi qüvvətləndirir, təsdiqindən çox həmin təsdiqin qətiliyinə xidmət edir.

-Möchten Sie nicht weiter in Baku leben?- Bundan sonra Bakıda yaşamaq istəməzdiniz?

-Doch, in Baku leben und arbeiten ist mein größter Wunsch.- Əksinə(yox, xeyr) Bakıda yaşayıb işləmək mənim ən böyük arzumdur.

-*Bist du nicht hungrig? - Ac deyilsən?*

-**Doch**, *ich habe einen Bärenhunger.* - Əksinə, canavar kimi (almanca: ayı kimi) acmışam.

Bu “**doch**” sözünün lüğətlərdə və dərslik mətnlərində tez-tez hallanan qrammatikasıdır. Yazılı və şifahi nitqdə bu “kiçik” sözün tədris məzmununa “sığışdırılmayan” neçə-neçə qrammatik, leksik və üslub çalarları mövcuddur. Hesab edirik ki, alman dilinin izahlı lüğətində 1, 2, 3 ştrixləri ilə verilmiş “**doch**” sözünün (və ya sözlərinin) ümumi dil və fərdi nitq çalarları daha çoxdur [5, s.1139-1140].

İndi isə “**doch**”- un və ya “**doch**”- ların həmin lüğətdə yerləşdirilən funksional işlənmələri ilə bağlı qrammatika və semantikasi ilə tanış olaq:

Doch – tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki ikinci cümlə özündən əvvəlki cümləyə məzmunca əkslik ifadə edirsə o, bağlayıcı kimi bu əksliyi ifadə edir.

Er tat alles, um rechtzeitig fertig zu sein, doch es gelang ihm nicht. (O işi vaxtında qurtarmaq üçün hər şeyi etdi, **amma** bu ona müvəffəq olmadı) Cümlənin həm alman variantından, həm də onun dilimizə tərcüməsindən görüldüyü kimi **doch** qarşılıq, ziddiyyət əlaqəsi yaradan tabesizlik bağlayıcısıdır.

Doch²- zərflik kimi iki qrammatik çalarla müşayiət olunur: tabesiz mürəkkəb cümlənin **doch** ilə başlanan ikinci tərkib hissəsi birinci cümlədə xatırlanmış təsdiq məzmunlu fikrin ziddinə çıxmaqla, onunla qarşılaşdırılır: *Er sagte, er würde es ihr nicht sagen, aber er hat es doch gemacht.* O dedi ki, bunu ona söyləmək istəməzdi, **amma** buna baxmayaraq deməli oldu. Hər iki variantda **doch** bağlayıcı deyil, çünki hər iki dilin tabesiz mürəkkəb cümlələrinin ikinci cümləsində bağlayıcılar (aber-amma) iştirak edir. Bundan əlavə **doch** qarşılıq- ziddiyyət mənalı zərflikdir.

Doch³ qrammatik, leksik və ya üslubi çalarları ifadə edir:

Doch hissəcik(ədat) olaraq danışanın özünə məlum olan bir şeyi, hadisəni kiməsə xatırlatmaqla icazəsini, razılığını almaq məqsədilə işlədilir: *Ich muss nach Hause, es ist doch spät* (Evə getməliyəm, (axı) artıq gecdir)

R ritorik sual cümləsində danışan **doch**-dan hissəcik (ədat) kimi nəyisə bilməsinə, nəyisə xatırlamasına inandığını gücləndirmək məqsədilə istifadə edir: *Du warst doch schon mal hier, nicht wahr? – Sən ki (axı) artıq bir dəfə burda olmuşsan, elə deyilmi?* Tərcümə variantındakı **ki** (axı) adekvat olaraq nitqdəki inamı qüvvətləndirən ədatdır. Soruşan nəqli quruluşlu suala onu rahatlandıran, sakitləşdirən qayğı və ya şübhə ifadə etmək məqsədilə “**doch**”-dan qüvvətləndirici ədat kimi istifadə edir: *Du lässt mich doch jetzt nicht im Stich? – Sən indi məni darda qoymazsan ki?(Elə deyilmi?)*

Başqa bir məqamda **doch** başqasının tələbinə və ya ittihamına etiraz əlamətini gücləndirən (qüvvətləndirən) ədat rolunda çıxış edir: **Mach doch den Fernseher ein bisschen leiser! - Televizorun səsini bir qədər alsana!**

Nida cümləsində həyəcan, sevinc hissələrini qüvvətləndirici vasitə kimi “**doch**” ədatının nitqdə işlənmə məqamı da xüsusi xatırlatma tələb edir:

*Wie schön es hier **doch** ist! Bura necə **da** gözəldir!*

*Das ist **doch** eine **Gemeinheit!**- bu ki yaramazlıqdır!*

“**Doch**” sözünün ədat kimi nitqdə işlənməsinin daha bir maraqlı məqamı danışanın hər hansı bir vacib arzunu haqqında söhbət gedən anda yerinə yetə bilməməsindən təəssüf hissini bildirməsidir:

Wenn er **doch** endlich käme- Kaş ki o, nəhayət gəlmiş olaydı!

Bu məqamı maraqlı edən həm də feilin **konyunktiv** şəklində işlənməsi və bununla da danışanın gözlədiyi şəxsin gəlib çıxmasına həm böyük arzusunu, həm də bu arzunun yerinə yetirməsinə böyük inamsızlığının ifadəsidir.

Doch sözü Azərbaycan dilinə məqamlardan asılı olaraq müxtəlif ədatlarla (**ki, axı, bəs, kaş, necə də, mı⁴**) tərcümə edilməsi də ona marağımızın haqlı olduğuna əsas hesab edilə bilər.

Alman dilinin lüğət tərkibində məzmunu formasından daha geniş tutumlu, nitqə gətirdiyi çalarlarla ilə rəngarəng olan bir neçə söz də var ki, onlardan da danışmağı məqalənin mövzusunə uyğun hesab edirik.

Nein(xeyr) sözünün antonimi kimi **Ja** (bəli) nitqdə həm müstəqil işlənilib söz-cümlə rolunda çıxış edir, həm də nəqli cümlənin ilk sözü olaraq təsdiq bildirir. Amma bu söz cümlənin ortasında işlənməklə mənaca Azərbaycan dilinin **ki** ədatına adekvat olur.

*Das ist **ja** super! Bu **ki** əladır!*

Lüğətdə* **ja** sözünün az qala bir sütuna sığmayan qrammatik və üslubi çalarları verilir. Bunların bir neçəsi haqqında danışmağa dəyərli hesab edirik:

-Cümlədə həm vurğu altında, həm də vurğusuz işlənməklə (çox vaxt da təkrar şəklində), danışanın tərəf-müqabilini diqqətlə dinlədiyini qulaq asdığını ifadə edir. *Ja ... ja, ich verstehe, ... Bəli, bəli, başa düşürəm.*

-Yenə də vurğulu və ya vurğusuz deyilməklə nitqə danışanın fikirləşmək üçün vaxt qazandığını, bunun üçün fasilə etdiyini bildirir. *Ja, ich muss noch überlegen, bevor ich es tue. – Hə, ... mən bunu edənəcən götür-qoy etməliyəm.*

-Başqasının dediyinə, eşitdiyinə təəccüb və inamsızlıq ifadə edir: *Ja, ehrlich? – Eləmi, doğurdan?*

-Dialogda iştirak edənlərin birinin nitqinin sonunda işlənməklə onun tərəf-müqabilindən razılıq gözlədiyini bildirir:

Du hilfst doch, ja – Deməli, mənə kömək edirsən? Eləmi?

-Nəqli cümlədə işlənməklə tələb, xəbərdarlıq, hədə anlayışlarını gücləndirir: *Mach das ja nicht noch mal- bir daha bunu etmə ha!*

Normativ qrammatikalarda **und, selbst, erst, sogar, nur, nun** kimi köməkçi sözlər haqqında bir-iki cümlə deyilməklə kifayət hesab edilmişdir. Əslində isə bu sözlər özlərinin olduqca bəsit və dəyişməz formaları (qabıqları) içərisində səhifələrə sığmayan qrammatik mənə və funksional işləmələrin daşıyıcılarıdır. Bunun sübutu üçün həmin normativ qrammatika əsasında tərtib edilmiş süni mətnlərin deyil, təbii, canlı danışq, bədii, publisistik və mətbuat yazılarının dilinə müraciət etmək lazımdır. Hesab edirik ki, təkcə, adını yuxarıda bir neçə dəfə çəkdiyimiz lüğətdə həmin sözlərə ayrılış və nümunələrlə müşayiət edilmiş şərhlərin xülasəsini

verib, həmin sözlərin nitqdəki qrammatik və funksional imkanların qeyri-məhdudluğunun sübutuna bu yazıda yer ayırmağa dəyər.

Und, almanların istər şifahi, istərsə də yazılı dildə daha çox işlətdikləri **der**, **die**, **in** ilə yanaşı sözlər sırasındadır. **Der** və **die** müəyyən artikel, **in** sözünü olmaqla funksiyalarına görə onların nitqdə işlənmə tezliyi təbiidir və dərsliklərdə həmin sözlərin forma və məzmun şərhinə kifayət qədər yer verilir. “Bağlayıcı olub, həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabesizlik əlaqəsi yaradır” deyə səciyyələndirilən “und”-un isə tək-cə lüğətdə* 14 işlənmə məqamı göstərilir. Bunlardan bir neçəsi ilə tanışlıq maraqlı olardı:

- Həmcins üzv olan feilləri əlaqələndirməklə intensivlik və davamlılıq ifadə edir. *Es scheint und schneite. – Qar aravermədən hey yağır. Der Regen wollte und wollte nicht aufhören. Yağış kəsmək bilmirdi ki bilmirdi.*

- Bir necə sifəti və ya zərfi əlaqələndirməklə bu vəziyyətində “und” əşyaya və ya hərəkətə aid əlaməti şiddətləndirir:

Das Flugzeug stieg hoch und höher, höher und höher. – Təyyarə daha yüksəyə qalxdıqca qalxırdı.

- Tabesiz mürəkkəb cümlənin “um” ilə başlanan ikinci hissəsi əvvəlki ilə qarşılaşdırılır: *Ich werde die Prüfung bestehen, und wenn Sie noch so schwer ist. – İmtahan çətin olsa belə, mən onu verəcəyəm.*

- İsimlə (əvəzliliklə sifət(zərf)) arasında işlənməklə şübhə, istehza ifadə edir. *Ich und die Rede halten- Niemals. Mən? – nitq söyləmək? – heç vaxt!*

- Miqdar sayları arasında üstəgəl işarəsi kimi işlədilir.

Fünf und fünf ist zehn.

- “und so weiter“ xüsusiləşmiş ifadənin tərkibində (əksər hallara da ixtisarla u.s. w) işlədilir. Bu tərkibdə **und**-u işlətməklə danışan sanki haqqında danışdığı oxşar əşya və hadisələrin sayını daha da genişləndirə bilməsinə işarə edir, amma dinləyəni yormamaq üçün və ya ehtiyac duymadığına görə bunu etmir.

- Sual cümləsinin əvvəlində ədat kimi çıxış edir. *Im Sommer fahre ich aufs Land. Und du? Mən yayda şəhər ətrafına (bağ evinə) gedirəm. Bəs sən?*

Yeri gəlmişkən, “**und**” sözünün nitqdə işlənməsi o qədər genişdir ki, o, folklorlarda tapmaca və zarafatla deyilmiş ifadələrin predmetinə çevrilir.

Niemand **und** keiner
gingen in ein leeres Haus
Niemand ging heraus
keiner ging heraus
was blieb nun noch (**und**)

Alman dili və nitqində **und** onlarca sinonim və antonim cərgələrdə sabit frazaların tərkib hissəsi kimi işlədilir, öz qrammatik mənasından (və bağlayıcısı olaraq) uzaqlaşmaqla frazadüzəldici element kimi çıxış edir, cərgələrin tərəflərini əlaqələndirməkdən daha çox yaranmış ümumi məzmunun güclü çıxmasına xidmət edir. Sabit birləşmələrin tərkib hissələri arasında işlənməklə **und** intensivlik, tez-tez baş verməni ifadə edir. Belə hallarda “**und**”un və kimi tərcüməsi arxa plana

keçir, fraza yaratmaqda, frazanın sözlərini bir sabit birləşməyə çevirməkdə vasitəçiliyi ön plana keçir:

ja und nein (bəli, xeyr); **Schmach und Schande**

Katze und Maus spielen (Siçan və pişik oynamaq), **Hier und dort** (orda burda); **Hier und Her** (ora- bura); **Gutes und Boses** (xeyr-şər); **Art und Weise** (tərz-hərəkət); **ein und kein** (bir-heç); **Hin und Ruck** (gediş-gəliş); **Auf und ab** (vag-gəl); **hin und her** (ora-bura) və s.

Müxtəlif ədəbiyyatlardan və lüğətdən iqtibas etdiyimiz nümunələrdə **und** ya sinonimik, ya antonimik cərgələrin tərəflərini bir araya gətirməklə sabit frazalar yaradır, əlaqələndirici bağlayıcı kimi işlənməsi formal xarakter daşıyır, ifadəni deyim gücünü müəyyənləşdirir.

Selbst isimlə, əvəzliliklə ifadə olunmuş mübtədanın qarşısında fərqləndirici ədat kimi (hətta, yalnız) çıxış edir.

Selbst unser Lehrer weiß das nicht?- Hətta bizim müəllim də bunu bilmir.

Selbst mübtədadan sonra işləndiyi məqamda isə təyin əvəzliyi (**öz** və onun mənsubiyyət şəkilçili formaları ilə) rolunda çıxış edir.

Das kann ich selbst erledigen- Mən özüm bunun yoluna qoya bilərəm.

Erst sözünə alman dilində zaman məhdudlaşdıran və dilimizə tərcümədə **ancaq, yalnız**, mənalарını verən ədat kimi tez-tez rast gəlinir. Bununla yanaşı “**eins**” miqdar sayından müstəsna hal kimi düzələn “**erst**” sıra sayı **das erste Kind** (birinci uşaq) da mövcuddur ki, onları işlənmədə fərqləndirmək olur. Nümunələrlə bu omonimliyi aradan qaldırmağın müvafiq qaydaları da mənimsənilir. Amma yenə də “**erst**” ədatını “**erst**”(birinci) sıra sayı ilə qarışıq salınmasının şahidi oluruq. Başqa bir tərəfdən “**erst**” sözünə sinonim olan, amma zamanı deyil, əşyani, şəxsi məhdudlaşdıran, konkretləşdirən “**nur**” ədatı ilə yanaşı qrammatik şərhini mövcud dərslük və vəsaitlərdə tapsa belə dil öyrənmələrdə bu mənimsənilməsi qrammatik çətinlik olaraq qalır.

Lüğətdə “**erst**” 1 və 2 ştrixləri ilə və onların daxilində isə 7-8, “**nur**” isə 1, 2, 3, 4 ştrixləri ilə ona yaxın çalarla izah olunur.

“**Erst**” və ya “**zuerst**” forması ilə rast gəldiyimiz bu söz zaman zərfi olub, iki hərəkətin zaman ardıcılığını (**zuerst** (əvvəlcə) – **zunächst** (sonra)) ifadə edir.

Zuerst mache ich Abitur, dann sehe ich weiter (əvvəlcə attestat imtahanını (imtahanlarını) verim, sonrasına baxaram)

“**erst-in**” qrammatik mənalарı və bu əsasda funksional işlənməsi onun ədatlığı ilə bağlıdır. Dərslük və oxu mətnlərindən “**erst**” ədatının məlum qrammatikasına aşağıdakı bilgiləri də daxil etmək üçün lüğətə müraciət edək.

- hadisənin gözlənilməsi vaxtdan daha gec baş verdiyini ifadə edir:

Unsere Gäste sind erst um zwei Uhr gegangen. Qonaqlarımız yalnız saat 2-də getdilər.

- təyin funksiyasında hansısa hadisənin başladığını ifadə edir:

Dieses Jahr fiel der erste Schnee bereits im September (Bu il artıq sentyabrda ilk qar düşdü).

“**nur**” ədat olaraq şəxsi və əşyanın fərqləndirməkdən başqa, feildə ifadə olunan hərəkəti qüvvələndirmək, (*Ich tue alles, was du **nur** willst- Mən hər şeyi edəyəm tək sən bunu istə*);

- Nida cümlələrində və ya ritorik suallarda təəccüb, bir qədər də dinləyənin etdiyi hərəkətə irad, etiraz əlaməti olaraq (*Warum hast du das **nur** nicht früher gesagt? – Niyə bəs bunu əvvəlcədən deməmişən?*), müraciət edilən şəxsi sakitləşdirmək, ona təsəlli vermək, yaxud onu cürətləndirmək məqsədilə (*Nur Mut, nur keine Angst – yalnız(təkcə) cürətli ol, təkcə qorxma*) kiməsə xəbərdarlıq etmək məqsədilə: *Glaub **nur** nicht, dass ich es dir verzeihe! Heç inanma ki, mən bunu sənə bağışlayacam*; baş tutması, gerçəkləşməsi danışan üçün çox vacib olan arzunu feilin konyunktiv zamanı ilə yanaşı gücləndirmək. (*Wäre ich nur zu Hause geblieben, dann hätte das nicht passieren können- Bircə evdə qalmış olsaydım, onda bu baş verməzdi*) kimi mənə, emosional-ekspressiv çalarlarla geniş əksini tapmışdır.

“**nun**” danışmaq anındakı zamanı xüsusi vurğulamaq məqsədilə zərfləklə yanaşı işlədilir. *Von nun ab(indidən etibarən); kommen wir nun zum Programm der nächsten Woche(İndi də növbəti həftənin proqramının üstünə gələk)*.

-was sual sözü ilə birlikdə - was nun? Sualının tərkibində nəyisə etməyə çarəsizlik ifadə edir.

-Hissəcik ədat olaraq arzu edilən informasiyanın hələ danışana çatmadığından təəssüf bildirir: *Kommt er **nun** oder kommt er nicht?- Görəsən o gələcək və ya gəlməyəcək?*

-“**nun**” yenə də ədat olaraq, nə etmək olar, olacağa çarə yoxdur məzmununu gücləndirir. Əvvəlində durduğu cümlədə yeni bir mövzunun açılmasına işarə məqsədi daşıyır. *Nun, habt ihr euch schon überlegt, wohin ihr in Urlaub fahrt? – Hə, məzuniyyətə hara gedəcəyinizi götür- qoy etdiniz?*

-Keçmişin bir anından indiyə qədər ötən zaman kəsiyini vurğulamaq məqsədilə danışan nitqini “**nun**” la başlayır. *Nun, es ist fünf Jahre, dass ich in dieser Stadt lebe – Hə, beş ildir ki, mən bu şəhərdə yaşayıram*.

Niyə biz xüsusi məqalə mövzusunda bir neçə bəsit formalı, dil vahidi kimi köməkçi görünən bir neçə sözün nitqdə kəsb etdikləri və ya iştirakları ilə nitqə gətirdikləri mənə çalarlıqlarını xüsusi məqalə mövzusunda çevirməli olduq? Məgər müstəqil sözlər nitq axınında başqa sözlərlə əlaqə və münasibətə girərək öz leksik və qrammatik mənalarını, genişləndirməyiblər? Əlbəttə, genişləndiriblər, adlarını çəkdiyimiz sözlərdən qat-qat çox. Amma onlar bu mənaları əlaqə və münasibətdə düşdüyü hər bir formada qazandıqları halda bizim diqqət verdiyimiz ədat, bağlayıcı deyərək filoloqların köməkçi nitq hissələri qrupuna daxil etdikləri, haqqında bir-iki sözlə izahat verdikləri sözlər isə heç bir forma dəyişikliyinə məruz qalmadan, bəsitliyini saxlamaqla cümlənin ümumi məzmunca qeyri-bəsit qrammatik, funksionallıqla üslubi, ekspressiv, subyektiv çalarlar qoşmaqla, danışığı fərdiləşdirir, dildən nitqə keçidin müstəsna vasitələri rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Вотинов В.А. «Немецкий язык за 12 занятий»-М.,1991.
2. Elke Hentschel, Harald Weydt. Handbuch der deutschen Grammatik. Berlin, New-York 1994.
3. Hans Fink. Heitere Grammatik. Berlin, 2006.
4. Ilya Frank Deutsche Grammatik mit menschlichen Antlitz(Немецкая грамматика с человеческим лицом), М, 2003.
5. Langenscheidt. Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Berlin – München-Wien-Zürich-New-York. 2010.
6. Лебедев В.Б. «Учитесь говорить кратко и точно»-М.,1986.
7. Yusif Seyidov Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya Bakı, 2002.
8. Uwe Tellkamp. Der Turm (Roman), Berlin, 2008. Herder. Ein Lesebuch für unsere Zeit. Weimar, 1962.

Summary

Functional-Speech Grammar of Auxiliary Words

The article deals with the frequency of using simple and shapeless words in their stylistic capabilities and functional speech grammar in fiction and journalistic literature, as well as in lively colloquial speech.

From a methodological point of view, the purpose of this article is that the teaching of the German language, including any other foreign language, should be based not on a schematic and systematic grammar, but based on materials from fiction and journalistic literature, excerpts taken from live speech, their "unsystematic" functional grammar.

Резюме

Функционально-речевая грамматика вспомогательных слов

В статье рассматривается частота использования простых и бесформенных слов, их стилистические возможности и функциональная речевая грамматика в художественной и публицистической литературе, а также в живой разговорной речи.

С методической точки зрения, целью данной статьи является то, что преподавание немецкого языка, в том числе и любого другого иностранного языка, должно быть основано не на схематическо-системной грамматике, а на основе материалов из художественной и публицистической литературы, отрывков, взятых из живой речи, их «бессистемной» функциональной грамматике.

Rəyçi: fil.e.d., prof. S.Abdullayev